

Izabela Czepirska

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Katedra Skarbowości

Katarzyna Górak-Sosnowska

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Zakład Bliskiego Wschodu i Azji Środkowej

Bliski Wschód i Afryka Północna 5 lat po Arabskiej Wiosnie. Czy było warto?

Middle East and North Africa

5 years after the Arab Spring. Was it worth it?

Abstrakt: Przedmiotem artykułu jest próba oceny, czy transformacja społeczno-polityczna nazywana zbiorczo Arabską Wiosną okazała się korzystna dla analizowanych państw (Algieria, Egipt, Jordania, Liban, Maroko, Tunezja). Na podstawie danych odnoszących się do sfery politycznej i ekonomicznej dokonano analizy oraz porównania osiągniętych wyników między państwami. W artykule wskazano podłoże oraz typy postulatów zgłaszanych przez protestujących mieszkańców Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej w czasie rewolucji, a następnie przedstawiono szereg wymiernych wskaźników badających ich stan po pięciu latach po Arabskiej Wiosnie. Zestawiając dostępne mierniki oceniono, iż działania rewolucyjne przyniosły znacznie mniej pozytywnych zmian polityczno-ekonomicznych niż oczekiwano. Ujemny wynik z perspektywy gospodarczej praktycznie we wszystkich badanych państwach, a także negatywne zmiany na płaszczyźnie politycznej mogą sugerować, iż nie udało się wykorzystać niewątpliwie ogromnego potencjału do poprawy warunków społeczno-ekonomicznych mieszkańców państw protestujących w ramach Arabskiej Wiosny.

Słowa kluczowe: Arabska Wiosna, Bliski Wschód, przemiany społeczno-polityczne, rewolucja, transformacja ustrojowa

Abstract: It was the winter of 2010/2011 when a young Tunisian, Muhammad Bou Azizi set himself on fire and provoked and unprecedented chain of dramatic events across the Middle East and North Africa, which were

collectively called as the Arab Spring. After over 5 years which have passed, a preliminary short-term analysis of these events and their impact on economic and governance indicators is conducted by the authors. The study explores what has been achieved thanks to the Arab Spring and what has actually worsened while comparing the pre- and post-Arab Spring realities.

Keywords: The Arab Spring, Middle East, social-political changeover, revolution, transition

Od początku dynamicznych przemian społeczno-politycznych na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej, określanym zbiorczym terminem Arabskiej Wiosny, minęło ponad pięć lat. Tak jak nikt nie przypuszczał, że samospalenie się Muhammada Bu Aziziego doprowadzi do fali masowych protestów, która przetoczy się po niemalże całym świecie arabskim, nikt również nie przewidział konsekwencji Arabskiej Wiosny, a w szczególności destabilizacji znacznej części Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej.

Jesienią 2016 r., gdy piszemy ten artykuł, w czterech państwach arabskich prowadzone są działania wojenne – w Jemenie i Libii są to wojny domowe, a w Syrii i Iraku – walka z tzw. Państwem Islamskim, którego lider określa się samozwańczo kalifem; w Syrii równolegle trwa wojna między reżimem Baszara al-Asada i licznymi ugrupowaniami opozycyjnymi. Kolejne dwa państwa, w których w ramach Arabskiej Wiosny udało się stosunkowo bezkrwawo obalić prezydentów, również nie uniknęły konfliktów, choć tym razem nie miały one charakteru zbrojnego. Zarówno Egipt, jak i Tunezja muszą zmierzać się z działalnością ugrupowań terrorystycznych godzącą nie tylko w ludność cywilną, ale i turystykę – niegdyś jedną z głównych gałęzi usług w obu państwach. W pozostałych państwach arabskich zarówno protesty, jak i towarzyszące im zmiany były znacznie mniejsze.

Z perspektywy pięciu lat liczonych od wybuchu Arabskiej Wiosny, można zatem zadać pytanie o to, czy dobrze, że do niej doszło. Na pytanie to nie ma ani jednej, ani jednoznacznej odpowiedzi, zależy ona bowiem od przyjętych kryteriów. W niniejszym artykule przedstawimy jedną z możliwych perspektyw – opartą na dostępnych danych i wskaźnikach dotyczących sytuacji politycznej i ekonomicznej w wybranych państwach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej w okresie przed i po Arabskiej Wiosnie. Do analizy wybranych zostało

sześć państw arabskich: Algieria, Egipt, Jordania, Liban, Maroko oraz Tunezja. Pominięto zatem dwie inne kategorie państw arabskich: państwa Zatoki Perskiej, w których – z wyjątkiem Bahrajnu – w zasadzie nie doszło do protestów społecznych w ramach Arabskiej Wiosny, oraz państwa nadal wyniszczane konfliktami wewnętrznymi, przeradzającymi się w stan wojny domowej, czyli Irak, Syrię oraz Jemen, w których ze względu na stan wojny, analiza porównawcza przed i po Arabskiej Wiosnie przyniosłaby oczywisty wynik.

Innymi słowy wybrałyśmy do analizy państwa, co do których istnieje możliwość, że przemiany polityczne i ekonomiczne w ramach Arabskiej Wiosny przyniosły chociażby częściowo pozytywne skutki. Porównując wybrane wskaźniki przed i po Arabskiej Wiosnie postaramy się odpowiedzieć na pytanie, czy w krótkim okresie po Arabskiej Wiosnie nastąpiła poprawa w jakimkolwiek państwie, a także określenie, czy sposób przejścia przez Arabską Wiosnę, w tym reakcja instytucji państwowych, miała wpływ na te zmiany.

Wybrane do analizy państwa zostały dotknięte Arabską Wiosną w różny sposób¹. W Egipcie i Tunezji stosunkowo szybko doszło do obalenia prezydentów, co w 2011 r. dawało nadzieję na początek transformacji systemowej. Pozostałe państwa wyszły z Arabskiej Wiosny obronną ręką. Dwie monarchie liberalne – Jordania i Maroko – oraz Liban przyjęły strategię adaptacji, reagując na sporadyczne demonstracje programami reform i/lub zmianami w strukturze władzy. Należy jednak podkreślić, że demonstrujący w tych państwach nie dążyli do całkowitej zmiany systemu, a raczej wysuwali postulaty zmian politycznych i ekonomicznych. Podobnie w Algierii demonstracje miały ograniczony charakter – tym razem zabrakło najpewniej potencjału mobilizacyjnego, ponieważ społeczeństwo pamiętało jeszcze wyniszczającą wojnę domową, która trwała niemalże dekadę i zabrała życie około 200 tys. Algierczyków.

W artykule postaramy się zbadać, czy przebieg Arabskiej Wiosny przełożył się na zakres zmian w sferze politycznej i ekonomicznej

---

¹ Zostały one szerzej omówione w: K. Górak-Sosnowska, *Wielość Arabskich Wiosen. Próba typologii*, w: *Arabska Wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 r.*, K. Górak-Sosnowska (red.), Smak Słowa, Sopot 2016, s. 12-15.

oraz obywatele których państw i w jakich sferach odnotowali pozytywne zmiany. Do analizy wykorzystamy dane zgromadzone przez Bank Światowy oraz inne instytucje międzynarodowe. Umożliwiają one bowiem wymierne określenie zmian, a także porównanie między badanymi państwami.

Rozbudzone nadzieje

Jeżeli cokolwiek udało się osiągnąć w ramach Arabskiej Wiosny, to rozbudzić nadzieje mieszkańców świata arabskiego na szybkie i głębokie zmiany. Kilka miesięcy po wybuchu Arabskiej Wiosny nastroje wśród społeczeństw arabskich były bardzo optymistyczne. Niemalże wszyscy Tunezyjczycy uważali, że stało się dobrze, iż prezydent Ibn Ali został obalony, a podobnego zdania były większości respondentów z pozostałych państw arabskich². Niemalże połowa Tunezyjczyków uznała, że sytuacja ekonomiczna ich kraju była gorsza niż przed rewolucją, a ponad połowa określiła w ten sposób również sytuację w zakresie bezpieczeństwa, choć zdecydowana większość respondentów wierzyła w lepszą przyszłość³. Podobnie Egipcjanie byli zgodni, że obalenie Hosniego Mubaraka jest korzystne dla ich kraju. Jednocześnie, podobnie jak Tunezyjczycy, negatywnie postrzegali sytuację ekonomiczną porewolucyjnego Egiptu (66%) oraz bezpieczeństwo (72%), ale również oni w zdecydowanej większości wierzyli w lepszą przyszłość kraju niż za rządów Mubaraka⁴.

W obu państwach mieszkańcy liczyli na szybkie zmiany na lepsze. Jesienią 2011 r. to właśnie Egipcjanie i Tunezyjczycy najczęściej i najliczniej wskazywali na problemy społeczne, z którymi należy się zmierzyć. Prawie wszyscy Tunezyjczycy uważali, że należy zająć się kwestią zatrudnienia, demokracji, terroryzmem oraz prawami kobiet (od 89% do 92% wskazań). Egipcjanie wskazywali z kolei na konieczność poprawy warunków bytowych – zatrudnienia, edukacji i opieki zdrowotnej (od 81% do 92%). Mieszkańcy pozostałych państw arabskich objętych badaniem – Libanu, Jordanii, Iraku, Arabii Saudyjskiej oraz Zjednoczonych Emiratów Arabskich, a także Iranu,

---

² *The Arab Opinion Project: The Arab Opinion Index*, Arab Center for Research & Policy Studies, marzec 2012, s. 21.

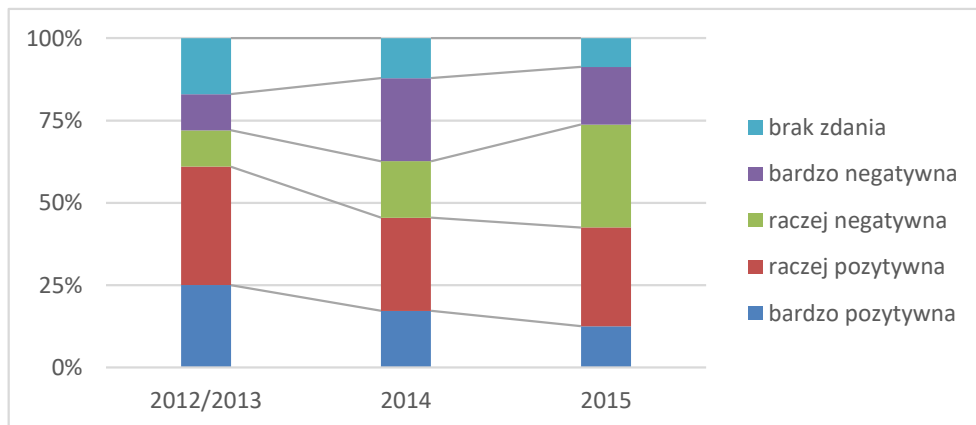
³ *Ibidem*, s. 23-24.

⁴ *Ibidem*, s. 29-31.

w znacznie mniejszym stopniu wskazywali na poszczególne kwestie jako istotne problemy⁵. Warto jednak pamiętać, że Arabska Wiosna nie przyniosła w tych państwach istotnych zmian – stąd może nadzieje i oczekiwania społeczne były rozbudzone w mniejszym stopniu.

Rzeczywistość zaczęła szybko weryfikować te nadzieje i znacznie je ostudziła. Według sondażu zrealizowanego przez Aljazeera Centre for Studies, dwa lata po wybuchu Arabskiej Wiosny, latem 2013 r., jedynie większość młodych Libijczyków (64%) uznała swoją lokalną rewolucję za sukces. W Jemenie podobnego zdania było jedynie 37% młodych osób, a w Egipcie i Tunezji – zaledwie 17% i 14%. Tunezjczycy w największym stopniu twierdzili, że ich rewolucja była porażką – zdanie takie wyraziła ponad połowa młodych osób (53%)⁶. Dwa lata później, w 2015 r. 48% respondentów uważało, że Arabska Wiosna osiągnie swoje cele, o 12 punktów procentowych mniej niż rok wcześniej. Zarazem 35% z nich była zdania, że Arabska Wiosna już się skończyła, a poprzedni rządcy wrócili do władzy (i jest to dwukrotny wzrost w stosunku do roku ubiegłego)⁷.

Wykres 1. Rozkład ocen Arabskiej Wiosny (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Arab Opinion Index 2015*, Arab Center for Research & Policy Studies, 2015, s. 32.

⁵ *Political Concerns & Government*, Zogby Research Services, listopad 2011, s. 2.

⁶ *The Arab Spring: Results of the Arab Youth Opinion Poll*, Al Jazeera Centre for Studies, 30.06.2013, <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2013/07/20137296337455953.html>.

⁷ *Arab Opinion Index 2015*, Arab Center for Research & Policy Studies, 2015, s. 31.

Według sondażu *Arab Opinion Index* z 2015 r. mieszkańcy świata arabskiego stosunkowo nieprzychylnie postrzegają sytuację ekonomiczną swoich państw. Najbardziej sceptycznie nastawieni są Libańczycy (95% respondentów) i Tunezyjczycy (76%). W pozostałych państwach sytuację ekonomiczną postrzega negatywnie około połowa respondentów (od 55% w Egipcie do 48% w Maroku i Algierii)⁸.

Z przedstawionych badań sondażowych wynika, że mieszkańcy świata arabskiego wiązali z Arabską Wiosną olbrzymie nadzieje i początkowo gotowi byli ponosić negatywne konsekwencje tego procesu. Kolejne lata dawały coraz słabsze podstawy, aby wierzyć w pozytywne zmiany, co widać w coraz niższej ocenie Arabskiej Wiosny przez społeczeństwa arabskie. Z jednej strony przesądziła o tym utrzymująca się niestabilna sytuacja polityczna w regionie, z drugiej zaś brak poprawy sytuacji społeczno-ekonomicznej, co postaramy się zilustrować poniżej.

Polityczne granice zmian

Arabska Wiosna miała przede wszystkim doprowadzić do zmiany politycznej, na co wskazuje główne jej hasło: *asz-szab jurid iskat an-nizam*, czyli 'lud chce obalić reżim'. Nadzieje na odejście państw arabskich od systemu autorytarnego wyrażali nie tylko protestujący, ale również zachodni obserwatorzy. Świat arabski miał w końcu wejść na drogę politycznej liberalizacji i przełamać mit o swojej wyjątkowej oporności na demokrację. Co więcej, demonstracje odbywające się w ramach Arabskiej Wiosny nie miały religijnego charakteru, co tylko potęgowało wrażenie, że faktycznie mogą dać początek transformacji systemowej świata arabskiego.

Danych dotyczących zmian w sytuacji politycznej w czasie przed i po Arabskiej Wiosnie dostarczają wskaźniki Banku Światowego – *World Governance Indicators* ('Wskaźniki dobrego rządzenia na świecie'). Ilustrują one sposób rządzenia państwem na sześciu wymiarach. Perspektywa czterech lat od początku Arabskiej Wiosny (baza zawiera dane do 2014 r.) umożliwia zarówno określenie kierunku zmian w poszczególnych państwach, jak również porównanie sytuacji przed i po Arabskiej Wiosnie.

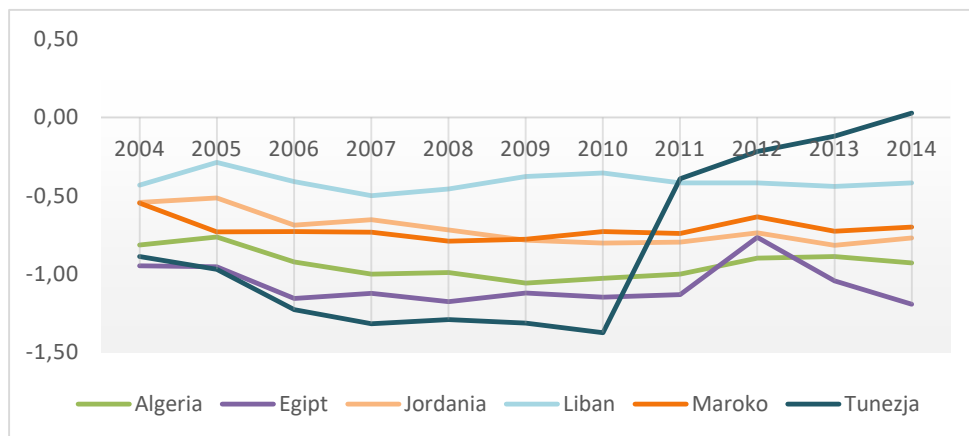
---

⁸ Ibidem, s. 4.

Opiniowanie i rozliczanie

Pierwszy wskaźnik – *Opiniowanie i rozliczanie* – dotyczy granic partycypacji obywateli w życiu politycznym, a zwłaszcza praw i wolności obywatelskich.

Wykres 2. Opiniowanie i rozliczanie w wybranych państwach arabskich (2004–2014)

Źródło: Baza *World Governance Indicators*, World Bank 2016.

W wymiarze tym największe zmiany zaszły w Tunezji (ocena -1,37 w 2010 r. do 0,03 w 2014 r.). Jest to zarazem jedyne państwo, które utrzymało w perspektywie krótkookresowej pozytywną zmianę. Wymiar ten najpełniej ukazuje starania Tunezji mające na celu stworzenie sprzyjającego klimatu politycznego dla transformacji systemowej. Jesienią 2011r. zorganizowano wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego, w których zarejestrowało się ponad 10 tys. kandydatów. Wybory wygrała Partia Odrodzenia (Hizb an-Nahda), która mimo swojej konserwatywnej i muzułmańskiej orientacji nie zdecydowała się na odejście od świeckiego charakteru państwa. Późniejsze lata potwierdziły, że mimo różnic światopoglądowych i niestabilnego otoczenia elity polityczne były gotowe do podtrzymania warunków sprzyjających procesowi demokratycznemu.

Wartość wskaźnika poprawiła się znacznie w Egipcie w 2012 r., jednak kolejny rok przyniósł obniżenie jego wartości i to nieznacznie poniżej stanu z lat przedrewolucyjnych. Wiąże się to ze zmianą władzy w tym państwie i powrotem do rządów autorytarnych, tym silniejszych,

że opartych na armii. Władze Egiptu zdecydowały się na twarde rozprawienie się z opozycją polityczną, która jeszcze przed rokiem wygrała wybory, delegalizując Stowarzyszenie Braci Muzułmanów i skazując ponad 500 jego członków na karę śmierci. Wprowadzone tuż po zniesieniu stanu wyjątkowego *Prawo o protestach* (2013) znacznie poszerzyło uprawnienia sił specjalnych i ograniczyło wolności obywatelskie⁹.

W pozostałych państwach (z wyjątkiem Libanu) odnotowano niewielką poprawę w roku 2012, a następnie powrót wskaźnika do stanu sprzed Arabskiej Wiosny. Można zatem przypuszczać, że zmiany w tym zakresie miały przede wszystkim charakter doraźny i służyły powstrzymaniu dalszych protestów. Potwierdza to Vera van Hüllen, podkreślając, że różnego rodzaju ustępstwa polityczne, takie jak zniesienie stanu wyjątkowego, reformy konstytucyjne w Algierii, Jordanii czy Maroku, nie przelożyły się na liberalizację sfery politycznej¹⁰.

Stabilność polityczna i brak występowania przemocy

Drugi wymiar WGI – *Stabilność polityczna i brak występowania przemocy* – określa prawdopodobieństwo destabilizacji państwa, w tym poprzez użycie przemocy. W wymiarze tym wszystkie państwa, oprócz Maroka i Algierii, odnotowały pogorszenie wskaźnika. Oba państwa wyszły z Arabskiej Wiosny obronną ręką, a ponadto położone są na peryferiach świata arabskiego – z dala od państw pogrążonych w wojnach i konfliktach. Niezależnie od uwarunkowań wewnętrznych państwa takie jak Jordania, czy Liban znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie samozwańczego kalifatu o nazwie Państwo Islamskie. To stamtąd płynie zagrożenie dla ich stabilności, nie tylko poprzez potencjalne przeniesienie się konfliktów na ich terytorium, ale również przez miliony uchodźców z Syrii i Iraku, których obecność znacznie przekracza możliwości akomodacyjne tych obu niewielkich państw. Taki stan rzeczy nie może pozostać bez wpływu na stabilność polityczną i możliwość występowania przemocy w obu tych krajach.

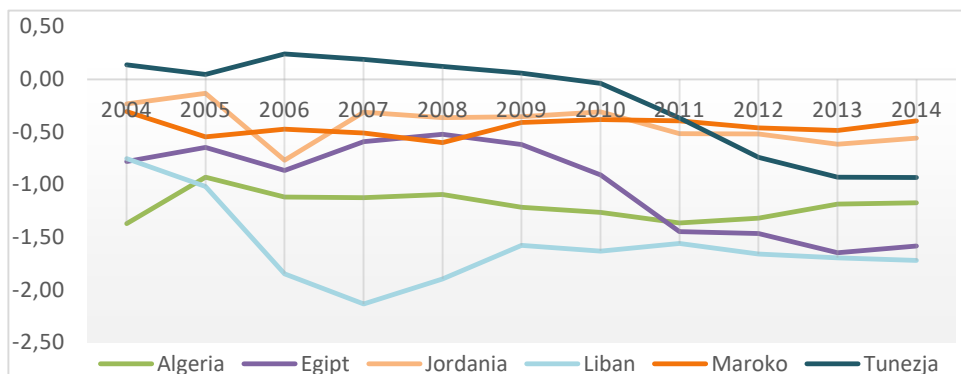
---

⁹ T. Hughes, E. Mubarak, *Censorship in Egypt: Online and offline*, Mada Masr, 30.11.2014, <http://www.madamasr.com/opinion/politics/censorship-egypt-online-and-offline>.

¹⁰ V. van Hüllen, *EU Democracy Promotion and the Arab Spring. International Cooperation and Authoritarianism*, Palgrave Macmillan, 2015, s. 169.

Wykres 3. Stabilność polityczna i brak występowania przemocy w wybranych państwach arabskich (2004-2014)

Źródło: Baza *World Governance Indicators*, World Bank 2016.

Największe negatywne zmiany nastąpiły w Tunezji i Egipcie (odpowiednio -0,04 w 2010 r. i -0,93 w 2013 r. oraz -0,91 i -1,65). Wydaje się, że w obu wypadkach zasadniczym czynnikiem destabilizacyjnym jest zagrożenie ze strony terroryzmu motywowanego islamem. W Tunezji doszło do dwóch zamachów terrorystycznych wymierzonych w zagranicznych turystów (w muzeum Bardo i w kurorcie turystycznym, oba w 2015 r.). W Egipcie zamachów było znacznie więcej, wymierzonych zarówno w Egipcjan, jak i w turystów (najbardziej spektakularny i dramatyczny to wybuch rosyjskiego samolotu pasażerskiego lecącego z Egiptu w 2016 r.). W obu państwach zagrożenie terroryzmem negatywnie odbija się nie tylko na stabilności politycznej, ale i na turystyce – zwłaszcza, że w obu państwach odgrywała ona istotną rolę w gospodarce (w Tunezji w 2010 r. przychody z turystyki stanowiły 8,6% PKB, w 2015 r. było to 5,8% PKB, w Egipcie w analogicznym czasie odpowiednio 7,9% i 4,9% PKB)¹¹.

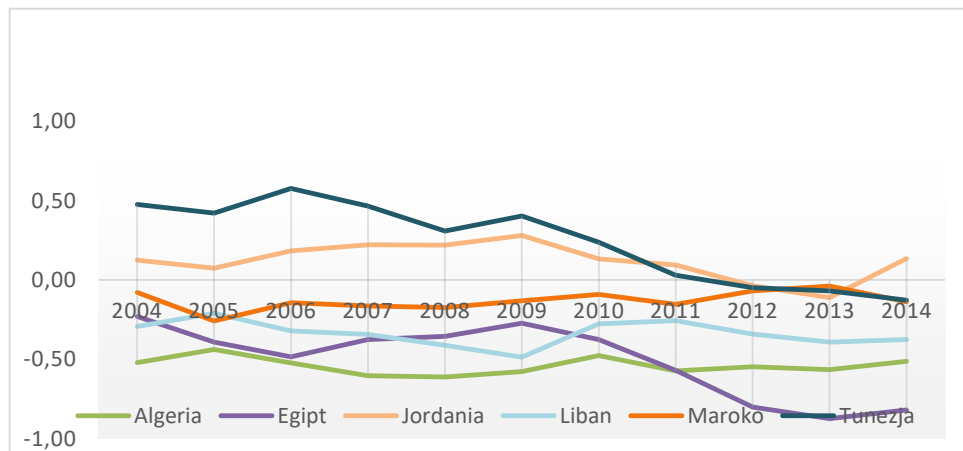
Pozostałe wskaźniki

Trzecim wymiarem jest *Efektywność rządzenia*, która odnosi się zarówno do jakości usług publicznych, jak i sposobu formułowania polityki. Arabska Wiosna pogorszyła ten wskaźnik we wszystkich państwach, oprócz Maroka i Algierii, jednak należy zauważyć, że w większości przypadków jest to utrzymujący się jeszcze przed 2011 r.

¹¹ Dane World Travel and Tourism Council, 2016, <http://www.wttc.org/datagateway/>.

trend. Największe zmiany negatywne odnotowano w Egipcie i Tunezji, co wydaje się wynikać z najsilniejszego przebiegu protestów w ramach Arabskiej Wiosny. Jednak i w tych przypadkach negatywny trend pojawił się wcześniej.

Wykres 4. Efektywność rządu w wybranych państwach arabskich (2004-2014)

Źródło: Baza *World Governance Indicators*, World Bank 2016.

Kolejne trzy wskaźniki WGI ukazały podobne tendencje. W ramach *Jakości władzy wykonawczej*, która dotyczy zapewnienia logicznej polityki i przepisów, doszło do pogorszenia we wszystkich państwach, z wyjątkiem Maroka. Największe negatywne zmiany odnotowała Tunezja i Egipt. Również w tym przypadku do spadków doszło jeszcze przed Arabską Wiosną, a zatem zmniejszenie się wartości tego wskaźnika nie musi wiązać się wyłącznie z Arabską Wiosną. W zakresie *Rządów prawa*, wskaźnika określającego przede wszystkim zaufanie do instytucji państwowych, państwa arabskie radziły sobie różnie. Największe spadki w ramach tego wskaźnika odnotowały Egipt i Tunezja. W przypadku Jordanii i Maroka można mówić o pozytywnym trendzie, a w dwóch pozostałych państwach – Algierii i Libanie – wskaźnik utrzymał się na tym samym najniższym z badanych państw poziomie. W zakresie *kontroli korupcji* występowały fluktuacje wskaźnika, jednak porównując sytuację przed i po Arabskiej Wiosnie w zasadzie nie doszło do zasadniczych zmian.

Konsekwencje gospodarcze

Z Arabską Wiosną wiązano nie tylko polityczne, ale także ekonomiczne nadzieje dotyczące poprawy sytuacji gospodarczej. Wnoszone przez społeczeństwa postulaty związane były głównie z obniżeniem bezrobocia oraz wzrostem gospodarczym. W latach postrewolucyjnych można zaobserwować jednak pogorszenie większości wskaźników makroekonomicznych, czego przyczyn należy szukać nie tylko w procesach wewnętrznych, ale także zewnętrznych w stosunku do badanych gospodarek. Załamanie tempa wzrostu przy rosnącym bezrobociu związane jest nie tylko z brakiem wdrożenia konkretnych kroków w krajowej polityce gospodarczej, ale także w szokach zewnętrznych, w tym na rynku surowcowym. Mohsin Khan wskazuje także na kryzys w Europie jako jeden ze składników recesji w państwach przechodzących rewolucję¹². Negatywny wpływ mierzony jest spadkiem eksportu, cięciami w bezpośrednich inwestycjach zagranicznych, przekazach pieniężnych wpływających do gospodarki w formie transferów międzynarodowych, a także spadkiem w turystyce, do czego przyczyniły się również wspomniane wcześniej zmiany w poziomie bezpieczeństwa.

W badaniu konsekwencji gospodarczych posłużymy się analizą danych dla wzrostu, bezrobocia, inflacji, a także stanu budżetu oraz rachunku obrotów bieżących. Istotnym składnikiem analizy będzie pogłębione badanie zmian w strukturze zatrudnienia, w podziale na płeć oraz wiek, ponieważ bezrobocie wśród kobiet oraz młodzieży było jedną z głównych przyczyn Arabskiej Wiosny¹³.

Wzrost gospodarczy

We wszystkich badanych państwach tempo wzrostu spadło w porównaniu z latami przedrewolucyjnymi. Przy porównaniu średniego tempa wzrostu w latach bezpośrednio przed Arabską Wiosną (2000–2009) oraz w latach porewolucyjnych (2012–2015) obserwujemy spadki w całym regionie. Największy spadek, o prawie 4 pkt proc.

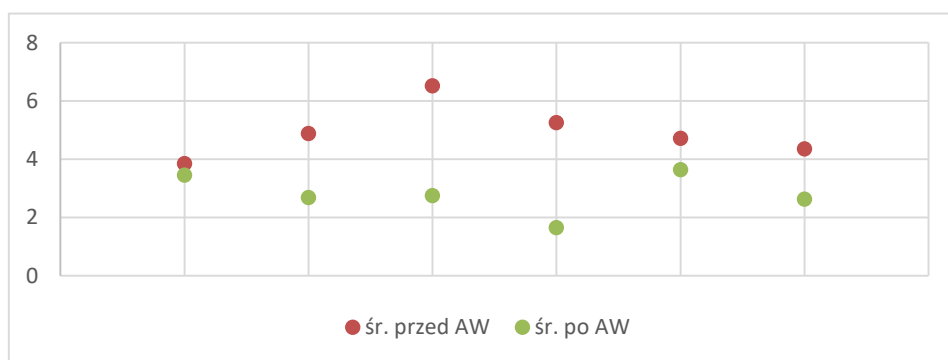
---

¹² M. Khan, *The Economic Consequences of the Arab Spring*, http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/The_Economic_Consequences_of_the_Arab_Spring.pdf.

¹³ Analizie należałoby poddać także strukturę zatrudnienia w przekroju sektorowym w rozróżnieniu na publiczny i prywatny, jednak ze względu na ograniczenie danych (baza ILO zawiera wyłącznie dane dla kilku wybranych lat w Bahrajnie, Egipcie i Jordani) ich interpretacja pozostanie poza zakresem niniejszego artykułu.

(spadek ze śr. 5,2% do 1,6%), odnotowano w Libanie oraz w Jordanii (spadek ze śr. 6,5% do 2,7%). Znaczne spadki obserwowano także w Egipcie i Tunezji (odpowiednio 4,9% na 2,7% i 4,3% na 2,6%). Warto przy tym zaznaczyć, że Tunezja doświadczyła negatywnego wzrostu gospodarczego (-1,9%) w rewolucyjnym roku 2011, choć średnia wzrostu w latach przedrewolucyjnych przekraczała tam 4% rocznie. W Libanie oba wskaźniki spadły, a w pozostałych utrzymały się praktycznie bez zmian.

Wykres 5. Średnie tempo wzrostu gospodarczego w wybranych państwach arabskich w latach przed- i porewolucyjnych (%; 2000-2009; 2012-2015)

Źródło: Baza Banku Światowego, *GDP growth (annual %)*, World Bank 2016.

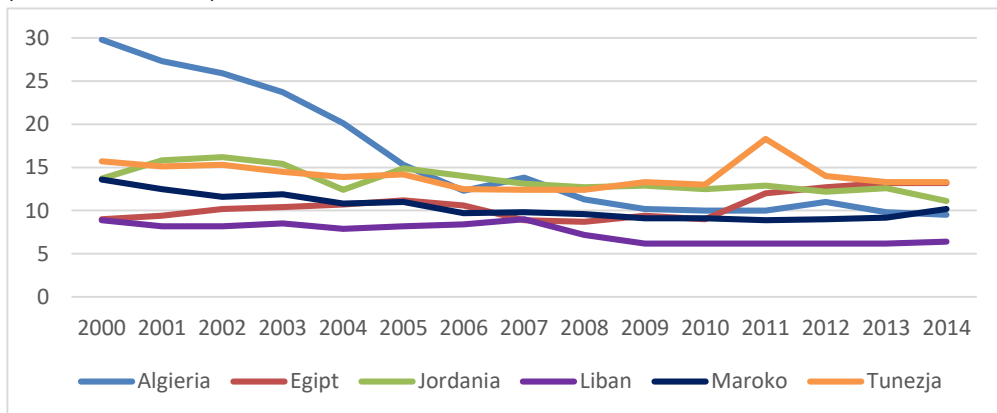
Niższe średnie spadki odnotowały Maroko -1,1 pkt proc. oraz Algieria -0,4 pkt proc. Mimo osłabienia tempa wzrostu w tych dwóch państwach, poziom dobrobytu, mierzony wzrostem PKB *per capita* nominalnie oraz przy uwzględnieniu parytetu siły nabywczej, systematycznie rósł, w Maroku o ok. 13%, a w Algierii 7%. Powodem dla stopniowego wzrostu poziomu dobrobytu w Algierii są przyspieszone wysiłki rządu mające na celu dywersyfikację budżetu w odpowiedzi na spadek cen ropy naftowej. Rosnący popyt wewnętrzny, przy obniżonym eksporcie, oraz inwestycje w sektorze budowlanym oraz przemyśle (głównie motoryzacyjnym oraz farmaceutycznym) pozwoliły na poprawę wskaźników, pomimo niespełnienia ambicji rządzących na osiągnięcie tempa wzrostu na poziomie 7%. Maroko natomiast znajduje się na ścieżce wzrostu w kilku sektorach gospodarki: rolnictwo, surowce naturalne (głównie fosforany), energetyka oraz przemysł motoryzacyjny

i lotniczy, a także usługi finansowe i telekomunikacyjne. Warto przy tym zaznaczyć, że Maroko aktywnie wykorzystuje partnerstwa handlowe nie tylko z obszarem Bliskiego Wschodu, Afryki Północnej i Europy, ale także ze wzrastającymi gospodarkami Afryki Subsaharyjskiej.

Bezrobocie

Bezrobocie było jedną z głównych przyczyn Arabskiej Wiosny. Analizując dane oficjalne, można stwierdzić, że oficjalna średnia stopa spadła w Algierii, Jordanii, Libanie oraz Maroku. W Algierii znaczący spadek jest częścią długoterminowego trendu – od początku XXI w. obserwowany poziom bezrobocia spadł z ok. 30% w 2000 do 15% w 2005 r. i 10% w 2010 r. Średnia stopa bezrobocia spadła w latach porewolucyjnych w Jordanii, Libanie i Maroku o 2 pkt proc. W Tunezji wskaźnik ten pozostał praktycznie bez zmian, porównując średnią dla lat 2000-2009 (13,9%) i 2010-2014 (14,4%), choć wzrósł on chwilowo w 2011 r. na skutek rewolucji. Jedynym państwem z badanej grupy, gdzie średnie bezrobocie istotnie wzrosło jest Egipt. Przy jednocyfrowej średniej przed rewolucją wzrost do średniego poziomu blisko 13% należy uznać za trend wyraźnie negatywny.

Wykres 6. Stopa bezrobocia w wybranych państwach arabskich (%; 2000-2014)

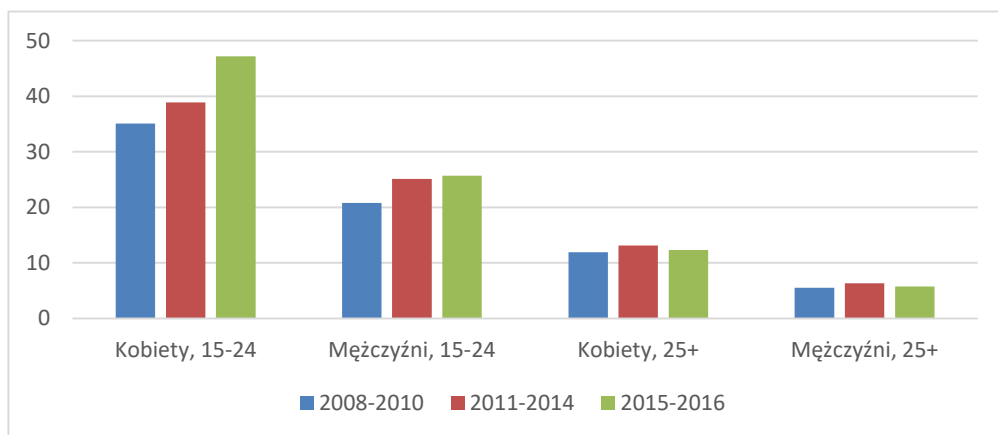

Źródło: Baza Banku Światowego *Unemployment, total (% of total labour force)*, World Bank 2016.

Pomimo tego, że ogólna oficjalna stopa bezrobocia w badanych krajach spadła lub utrzymywała się na nieznacznie zmienionym poziomie, należy zwrócić uwagę na strukturę bezrobocia. Jeśli przyjrzymy się zmianom wśród młodzieży i kobiet, nasuwają się niekorzystne wnioski. Uśredniając, w żadnej z badanych grup młodzieży (15–24 oraz 25+) nie nastąpiła poprawa w zatrudnieniu, a przeciwnie – bezrobocie wzrosło i w większości przypadków szacuje się dalszy jego przyrost. Najgorzej prezentuje się sytuacja w grupie kobiet w wieku 15–24, w której średnie bezrobocie wzrosło do 39% w latach porewolucyjnych, a na lata 2015–2016 oszacowano dalszy jego wzrost do poziomu 47%. Odsetek bezrobotnych mężczyzn w tej grupie wynosił 21% w latach 2008–2010, a prognozowane bezrobocie na lata 2015–2016 to ok. 26%. Wzrost odsetka niezatrudnionych w tej grupie wiekowej wynosi ok. 6 pkt. proc.

Tymczasem w grupie wiekowej 25+ bezrobocie wzrosło nieznacznie, bo ok. 1%, także w podziale na płeć: kobiety 1,2 pkt. proc., mężczyźni 0,8 pkt. proc.

Wykres 7. Średnia stopa bezrobocia w wybranych grupach wiekowych według płci w wybranych państwach arabskich

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Międzynarodowej Organizacji Pracy, *Unemployment by sex and age*, ILO 2016.

Najgorzej sytuacja bezrobotnej młodzieży wygląda w Egipcie, gdzie poziom bezrobocia w grupie 15–24 wzrósł z ok. 25% przed rewolucją do ok. 35%, a w szczególności mężczyzn – wzrost z ok. 14% sprzed do ponad 27% po rewolucji. Analogicznie do Egiptu, poziom bezrobocia w Tunezji we wskazanej grupie wiekowej pozostaje równie niekorzystny, ponieważ wzrósł on o ponad 8%, w tym ok. 8% dla mężczyzn i ponad 10% dla kobiet, i oszacowano na ok. 35% w latach 2015/16, przy średniej przed rewolucją na poziomie ok. 29%. W Algierii, Jordanii i Maroku zaszły podobne zmiany, lecz ich siła była mniejsza, gdyż wzrost bezrobocia w badanych grupach wyniósł ok. 2–3% lub pozostał praktycznie bez zmian. Nie należy także zwracać szczególnej uwagi na lekką poprawę wskaźników w Libanie, gdyż są to wzrosty minimalne, a poziom bezrobocia w grupie 15–24 wciąż przewyższa 20%. Należy przy tym pamiętać, że jest to poziom oficjalnego bezrobocia, a realny jego poziom może być wyższy, co wzmacnia tylko wniosek, że sytuacja młodzieży na rynku nie poprawiła się, a pogorszyła.

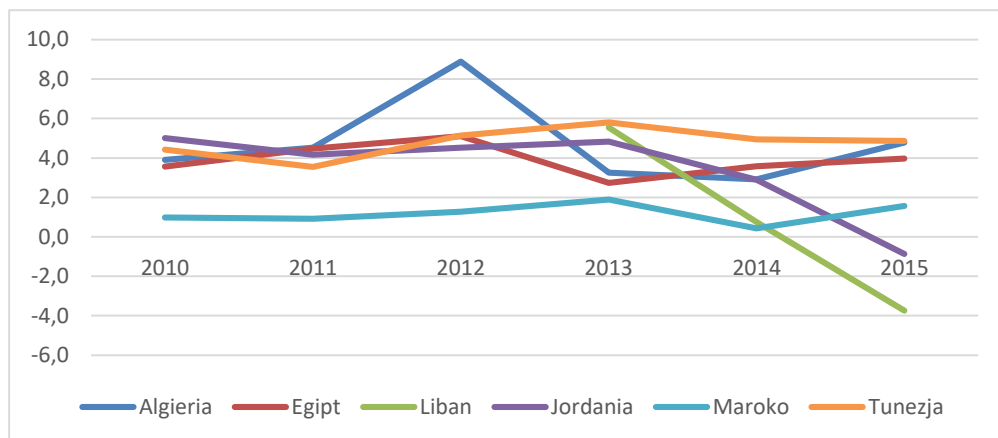
Inflacja

Ocenia się, że inflacja stanowi długoterminowe obciążenie dla wzrostu, gdy jej stopa wynosi 6-8%. Historycznie, w dekadzie poprzedzającej ruchy rewolucyjne, jedynie Egipt borykał się z hiperinflacją, której poziom w roku 2000 wynosił ponad 96% i od tego czasu dynamicznie spadał do 2,4% w 2005 roku. W okresie porewolucyjnym, poza jednorazowym skokiem inflacji w Algierii w 2012 do ok. 9%, który w kolejnych latach ustabilizował się na poziomie niecałych 4%, można stwierdzić, że inflacja nie stanowi problemu w analizowanych gospodarkach, gdyż jej poziom nie przekracza średnio 3–4%, oprócz Tunezji, gdzie wynosi około 5%.

Presje inflacyjne osłabiały m.in. spadki cen surowców, w tym ropy, oraz produktów rolniczych. Szacunki ekonomistów¹⁴ na 2015 r. zakładały stabilizację poziomu inflacji, lecz mocny dolar oraz dalsze niskie ceny żywności na światowych rynkach wprowadziły zjawiska deflacyjne w Libanie (-3,7%) oraz Jordanii (-0,9%). W Algierii, Maroku i Egipcie mimo lekkich wzrostów, poziom inflacji utrzymuje się na bezpiecznym poziomie poniżej 5%.

---

¹⁴ The Economist, *EIU Reports*, maj 2015, <http://country.eiu.com/All>.

Wykres 8. Stopa inflacji w wybranych państwach arabskich

Źródło: Baza Banku Światowego *Inflation, consumer prices (annual %)*, World Bank 2016.

Stan budżetu

W przypadku oceny deficytu budżetowego, na podstawie dostępnych danych¹⁵ należy zaznaczyć, że Algieria jako jedyny w badanej grupie eksporter ropy naftowej uzyskiwała nadwyżkę budżetową w latach poprzedzających Arabską Wiosnę, a zatem w porównaniu do pozostałych państw ma w tej kategorii istotną przewagę konkurencyjną.

W latach porewolucyjnych wszystkie państwa, oprócz Libanu, odnotowały wyraźny wzrost deficytu, a od 2012 r. dane w tym zakresie przestały być publikowane w głównej bazie Banku Światowego. Spadek cen surowców dla tych importerów netto¹⁶ powinien być sprzyjać równowadze budżetowej, podczas gdy deficyt pogłębiał się praktycznie z roku na rok. Świadczy to o konieczności zadłużania się poszczególnych rządów, przy ograniczonym wzroście i relatywnie niższej bazie podatkowej. Wzrost szarej strefy, umacniający się dolar, duży odsetek zatrudnienia oraz podwyżki w sektorze publicznym należą do głównych przyczyn nierównoważonego stanu finansów publicznych.

¹⁵ Ostatnie dane w bazie Banku Światowego dostępne są za rok 2011.

¹⁶ Importer netto – państwo ze stałą nadwyżką importu nad eksportem.

Tabela 1. Saldo budżetu jako procent PKB w wybranych państwach arabskich (2000-2013)

Państwo	śr. przed AWL ¹	2010 ²	2011 ²	2012 ²	2013 ²
Algieria	5,7	-1,3	-1,5	-5,0	-1,5
Egipt	-6,2	-8,1	-9,8	-10,6	-13,7
Jordania	-3,5	-12,7	-12,7	-10,5	-14,1
Liban	-11,7	-7,6	-6,4	-8,7	-9,4
Maroko	-0,6	-4,7	-6,7	-7,4	-5,0
Tunezja	-2,1	-0,6	-3,3	-5,5	-6,9

Źródło: Baza Banku Światowego *Cash surplus/deficit (% of GDP)*, World Bank 2016 oraz S. Devarajan, L. Mottaghi, *Middle East and North Africa Data Book*, World Bank, wrzesień 2014, s. 14-15.

Reformy w zakresie przyznawania subwencji, rozbudowa bazy podatkowej oraz poprawa ściągalności podatków to główne kierunki zmian sugerowane przez organizacje międzynarodowe udzielające pomocy finansowej w badanych krajach. Konsolidacja fiskalna nie powinna jednak dotyczyć ograniczenia wydatków infrastrukturalnych oraz podstawowej bazy usługowej, gdyż ich wzrost może przyczynić się nie tylko do poprawy dobrobytu, ale także większej akceptacji społecznej przemian gospodarczych¹⁷.

W ramach tzw. Partnerstwa z Deauville, porozumienia krajów G8, partnerów z Zatoki Perskiej oraz międzynarodowych i regionalnych instytucji finansowych, ustanowiono przejściowy fundusz dla krajów przechodzących transformację gospodarczą po Arabskiej Wiośnie. Pomocą zostały objęte: Egipt, Jordania, Maroko, Tunezja, Libia i Jemen. Długoterminowym celem dostarczenia tym państwom pomocy technicznej oraz wsparcia przez Partnerstwo jest wzrost transparentności rządów, ich odpowiedzialności oraz stworzenie ram Gospodarczych na rzecz zrównoważonego rozwoju sprzyjającego inkluzji społecznej¹⁸. Dotychczas¹⁹ z około 225 mld USD z pomocy w formie grantów skorzystały w dużej mierze cztery badane przez nas państwa:

¹⁷ IMF, *Arab Countries in Transition: Economic Outlook and Key Challenges*, s. 7.

¹⁸ MENA Transition Fund, *About Us*, <http://www.menatransitionfund.org/overview>.

¹⁹ Stan na: sierpień 2016.

Egipt (53 mld USD), Tunezja (47 mld USD), Jordania (47 mld USD) i Maroko (41 mld USD).²⁰ Wiele z finansowanych projektów dotyczy reformy polityki podatkowej, celnej, zarządzania w sektorze publicznym (w tym: administracji, edukacji, pomocy społecznej, emerytur), a także służby cywilnej oraz sektora finansowego w zakresie poprawy dostępu do kredytu dla małych i średnich przedsiębiorstw.

Rachunek obrotów bieżących

Saldo obrotów z zagranicą jako odsetek PKB znacznie pogorszyło się dla wszystkich badanych państw. W porównaniu z latami przedrewolucyjnymi (2000-2010), gdy dodatni bilans rachunku obrotów bieżących osiągnęły Algieria i Egipt, a Maroko posiadało zbilansowane saldo obrotów, w latach 2012-2014 widać wyraźny wzrost deficytu. Nadwyżka eksportu nad importem w Algierii stopniała z prawie 16% PKB do niecałego 1%, podczas gdy największe wzrosty deficytu odnotowały: 8 pkt. proc. Liban i Maroko, 6 pkt. proc. Jordania i Tunezja.

Tabela 2. Saldo rachunku obrotów bieżących jako procent PKB oraz stan rezerw w wybranych krajach arabskich (2000–2015)

Państwo	Rachunek obrotów bieżących ²¹			Stan rezerw	
	śr. przed AWL	śr. po AWL	Zmiana (pkt. %)	śr. przed AWL	śr. po AWL
Algieria	15,9	0,6	-15,3	79,0	184,7
Egipt	0,8	-1,9	-2,8	23,4	15,7
Jordania	-4,6	-11,0	-6,4	7,0	13,8
Liban	-16,5	-24,5	-8,0	20,6	49,9
Maroko	0,0	-7,6	-7,6	17,0	20,0
Tunezja	-2,9	-8,6	-5,7	5,7	5,9

Źródło: Baza Banku Światowego 2000-2014 *Current account balance (% of GDP)* oraz 2000-2015 *Total reserves (includes gold, current US\$)*, World Bank 2016.

²⁰ Szczegóły dotyczące konkretnych projektów można znaleźć na stronie pod adresem: <http://www.menatransitionfund.org/portfolio>.

²¹ Dostępne dane w bazie Banku Światowego (*Current account balance (% of GDP)*) dla rachunku obrotów bieżących dostępne są w 2015 roku wyłącznie dla Jordanii, Libanu i Maroka. Średnia po AWL obejmuje lata 2012-2014.

W Egipcie średni poziom deficytu w wymianie z zagranicą po Arabskiej Wiośnie wynosi około 2% PKB. Należy przy tym zauważyć, że Egipt jest jedynym państwem, którego stan rezerw spadł, pomimo dotacji finansowych oraz subsydiowanych przesyłków ropy udzielonych przez kraje Zatoki Perskiej. W Jordanii silne rezerwy zostały wzmocnione wydaniem 5-letnich euroobligacji w 2014 r. gwarantowanych przez Stany Zjednoczone na kwotę 1 mld USD. W Tunezji i Maroku poziom rezerw nieznacznie wzrósł, a poziom deficytu w 2015 roku w Maroku spadł do poziomu -1,9% ze średniej w poprzedzających latach oscylującej wokół 8% PKB, co może świadczyć o stabilizującym wpływie cen surowców i żywności na rachunek obrotów. W Libanie, w którym przeważający nad eksportem import historycznie powodował wysoki deficyt (ok. 17%), odnotowano dalszy wzrost deficytu do średnio 25%, choć ostatnie dane (za 2015 r.) wskazują na lekką poprawę do poziomu 17%, zbliżającego go do lat przed rewolucją. Należy przy tym zauważyć, że rezerwy walutowe tego kraju podwoiły się, co ma związek z oparciem lokalnej waluty na kursie dolara amerykańskiego, który znacznie wzrósł.

Wnioski

W obliczu Arabskiej Wiosny większość państw arabskich uciekła się do standardowych i sprawdzonych strategii przetrwania. Państwa Zatoki Perskiej postawiły na zwiększone świadczenia społeczne, a liberalne republiki i monarchie – na drobne ustępstwa, aby ostudzić nastroje rewolucyjne wśród obywateli. Te właśnie strategie umożliwiały reżimom przetrwanie trudnych politycznie czasów i w większości przypadków sprawdziły się także podczas Arabskiej Wiosny²². Należy bowiem pamiętać, że nie tylko protestujący z poszczególnych państw arabskich uczyli się wzajemnie od siebie skutecznych sposobów demonstrowania, ale także arabskie reżimy dostosowywały swoje strategie przeciwstawiania się Arabskiej Wiośnie obserwując, co dzieje

---

²² E. Bellin, *A Modest Transformation: Political Change in the Arab World after the "Arab Spring"*, w: *The Arab Spring. Will it lead to democratic transitions?*, C. Henry, J. Ji-Hyang (red.), Palgrave Macmillan, 2012, s. 36.

się w innych państwach²³. Lepiej przygotowane do Arabskiej Wiosny były autokracje liberalne, które dały protestującym możliwość wyrażenia swojego niezadowolenia, a także dysponowały narzędziami umożliwiającymi wejście z nimi w dialog. Tym samym elastyczny system był w stanie dostosować się do nowej sytuacji²⁴.

Analizując to, co wydarzyło się na płaszczyźnie politycznej można stwierdzić, że największe zmiany, i to w większości negatywne, odnotowały dwa państwa, w których doszło do obalenia prezydentów – Egipt i Tunezja. Choć załamanie się autorytarnego reżimu było warunkiem koniecznym dla początku transformacji, z pewnością nie jest ono warunkiem wystarczającym. Potwierdzają to zresztą liczne przykłady historyczne, gdy reżim autorytarny został obalony, a następnie szybko zastąpiony inną odmianą autorytaryzmu²⁵. Nie inaczej stało się w przypadku Egiptu, gdzie wkrótce po wolnych wyborach – jak niektórzy powiadali, pierwszych w historii Egiptu, włączając czasy faraonów – doszło do obalenia demokratycznie wybranego prezydenta Muhammada Mursiego i zastąpienia go generałem Abd al-Fattahem as-Sisim.

Arabska Wiosna przyniosła zatem znacznie mniej zmian politycznych, niż zakładano. Dotyczy to zarówno wymiaru geograficznego, a zatem liczby państw arabskich, w których pojawił się potencjał do takich zmian, jak i ich głębokości. O ile miała ona niewątpliwie fundamentalne znaczenie jako spektakularny panarabski zryw społeczny, uwarunkowania historyczne i instytucjonalne zasadniczo ograniczyły możliwość jej realnego oddziaływania²⁶. Innymi słowy liczne postulaty protestujących i nierzadko towarzyszące im deklaracje polityków, dotyczące reform politycznych, prawnych, czy instytucjonalnych, nie zostały wcielone w życie albo miały na tyle niewielki zakres, że nie doprowadziły do istotnej i trwałej zmiany w jakości sprawowanych rządów²⁷. Jedynym państwem, w którym faktycznie mogłoby dojść na skutek Arabskiej Wiosny do transformacji systemowej i demokracji-

---

²³ S. Heydemann, R. Leenders, *Authoritarian Learning and Counterrevolution*, w: *The Arab Spring Explained. New Contentious Politics in the Middle East*, M. Lynch (ed.), Columbia University Press, New York 2014, s. 76.

²⁴ V. van Hüllen, op. cit., s. 9.

²⁵ E. Bellin, op. cit., s. 37.

²⁶ Ibidem, s. 35.

²⁷ V. van Hüllen, op. cit., s. 168.

zacji, jest Tunezja. Proces ten jest jednak uzależniony od sytuacji ekonomicznej kraju, a także stabilności w regionie²⁸.

Z perspektywy gospodarczej można ocenić, że właściwie w żadnym z badanych państw nie udało się osiągnąć znacznej poprawy ekonomicznej. Roczne tempo wzrostu gospodarczego spadło wszędzie, co ma związek nie tylko z wydarzeniami Arabskiej Wiosny, ale także stanem światowej gospodarki. Najbardziej ucierpiały Egipt i Tunezja, gdzie wzrósł ogólny poziom bezrobocia, zwłaszcza w przypadku osób młodych. W pozostałych państwach co prawda poziom bezrobocia nie uległ zasadniczej zmianie, a nawet niekiedy spadł, jednak bezrobocie wśród młodzieży i kobiet zdecydowanie wzrosło. Perspektywy na zatrudnienie w grupie wiekowej 15-24 oceniane są najgorzej, co świadczy o utrzymującej się frustracji w tej kategorii społecznej, która była przecież niegdyś motorem Arabskiej Wiosny. Co więcej, w każdym z państw obserwujemy dodatni przyrost naturalny, liczba populacji rośnie, co przy podwyższonym odsetku bezrobotnych kobiet i młodzieży oznacza coraz więcej bezrobotnych.

Wszystkie gospodarki odczuły także spadki w obrotach z zagranicą. W przypadku Algierii wysoka nadwyżka stopniała praktycznie do zera, co ma związek z wysokimi spadkami ceny ropy naftowej, podczas gdy pozostałe państwa znacznie powiększyły swoje deficyty w obrotach bieżących. Podobnie sytuacja prezentuje się w przypadku stanu budżetu. Nadwyżka budżetowa w Algierii spadła do zera, a w pozostałych gospodarkach deficyt budżetowy zwiększył się. Rządy odpowiedziały poprzez wdrożenie programów reform, takich jak m.in.: zamrożenie zatrudnienia i podwyżek w sektorze publicznym (Tunezja, Algieria), zmiany w systemie emerytalnym (Maroko), podatkowym (Algieria, Maroko), ograniczenie subsydiów w energetyce (Jordania, Liban, Algieria, Tunezja) oraz reformy sektora bankowego (Tunezja, Algieria).

Pomimo wysokiej absorpcji środków uzyskanych przez Egipt w ramach pomocy międzynarodowej, wydaje się że to właśnie tam najbardziej brakuje spójnego i kompleksowego planu gospodarczego. Prawdopodobnie na skutek przemian w sferze politycznej oraz

---

²⁸ E. Bellin, op. cit., s. 42.

bezpieczeństwa, obszar gospodarczy nie był priorytetowy. Podobna sytuacja ma miejsce w Tunezji. Z kolei Algieria i Maroko wydają się przyjmować konkretne kroki w transformacji gospodarczej, mimo że tempo ich realizacji jest stosunkowo wolne, przez co efekty nie są widoczne w perspektywie, jak dotąd, krótkoterminowej. W stosunkowo zrównoważonym Libanie brakuje zdecydowanego kierunku zmian, podczas gdy w Jordanii po ogłoszeniu przez króla Abd Allaha II pakietu reform, niewiele z nich zostało dotąd wdrożonych. Wyznaczona *Wizja 2025* przewiduje wzrost efektywności sektora publicznego, zmiany w systemie podatkowym oraz regulację działalności gospodarczej poprzez wprowadzenie systemu ulg podatkowych dla przedsiębiorców w celu wzrostu inwestycji oraz zakładania nowych przedsiębiorstw. Napięcia związane ze sferą bezpieczeństwa, tj. zagrożenie ze strony grup dżihadystów, mają jednak spowalniający wpływ na przemiany gospodarcze, a napływ uchodźców z objętych konfliktem zbrojnym Syrii i Iraku wzmacnia presję cenową na żywność oraz nieruchomości.

Arabska Wiosna przyniosła swoistą dyfuzję autorytarnego sposobu zarządzania państwem²⁹. Innymi słowy arabskie reżimy miały okazje do uczenia się od siebie sposobów powstrzymywania protestów społecznych. Biorąc pod uwagę to, że polityczny bilans Arabskiej Wiosny dla większości protestujących okazał się ujemny, można stwierdzić, że dyfuzja ta okazała się niezwykle skuteczna.

Bibliografia

- Arab Opinion Index 2015*, Arab Center for Research & Policy Studies, 2015.
- Bellin E., *A Modest Transformation: Political Change in the Arab World after the "Arab Spring"*, w: *The Arab Spring. Will it lead to democratic transitions?*, Henry C., Ji-Hyang J. (red.), Palgrave Macmillan, 2012.
- Górak-Sosnowska K., *Wielość Arabskich Wiosen. Próba typologii*, w: *Arabska Wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 r.*, Górak-Sosnowska K. (red.), Smak Słowa, Sopot 2016.

---

²⁹ S. Heydemann, R. Leenders, op. cit., s. 77.

- Heydemann S., Leenders R., *Authoritarian Learning and Counter-revolution*, w: *The Arab Spring Explained, New Contentious Politics in the Middle East*, Lynch M. (ed.), Columbia University Press, New York 2014.
- Hughes T., Mubarak E., *Censorship in Egypt: Online and offline*, Mada Masr, 30.11.2014, <http://www.madamasr.com/opinion/politics/censorship-egypt-online-and-offline>.
- Khan M., *The Economic Consequences of the Arab Spring*, http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/The_Economic_Consequences_of_the_Arab_Spring.pdf.
- MENA Transition Fund, *About Us*, <http://www.menatransition-fund.org/overview>.
- Political Concerns & Government*, Zogby Research Services, listopad 2011.
- The Arab Opinion Project: The Arab Opinion Index*, Arab Center for Research & Policy Studies, marzec 2012.
- The Arab Spring: Results of the Arab Youth Opinion Poll*, Al Jazeera Centre for Studies, 30.06.2013, <http://studies.aljazeera.net/en/reports/2013/07/20137296337455953.html>.
- Van Hullen V., *EU Democracy Promotion and the Arab Spring. International Cooperation and Authoritarianism*, Palgrave Macmillan, 2015.

Dane

- Baza Banku Światowego 2000-2014 *Current account balance (% of GDP)*, World Bank 2016.
- Baza Banku Światowego 2000-2015 *Total reserves (includes gold, current US\$)*, World Bank 2016.
- Baza Banku Światowego *Cash surplus/deficit (% of GDP)*, World Bank 2016
- Baza Banku Światowego *Inflation, consumer prices (annual %)*, World Bank 2016.
- Baza Banku Światowego *Unemployment, total (% of total labour force)*, World Bank 2016.
- Baza Banku Światowego, *GDP growth (annual %)*, World Bank 2016.
- Baza World Governance Indicators, World Bank 2016.

- Dane World Travel and Tourism Council, 2016, <http://www.wttc.org/datagateway/>.
- Devarajan S., Mottaghi L., *Middle East and North Africa Data Book*, World Bank, wrzesień 2014.
- Międzynarodowy Fundusz Walutowy, *Arab Countries in Transition: Economic Outlook and Key Challenges*, IMF 2016.
- Międzynarodowa Organizacja Pracy, *Unemployment by sex and age*, ILO 2016.